

Проф. др Бранко Л. Докић

КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНИ РАЗВОЈ СРБА НА ПОДРУЧЈУ ЛИВНА

Постоји више различитих извора и непровјерених података о настанку и поријеклу имена Ливно. Непобитна је чињеница да се у Законику цара Душана из 1349. године помиње мјесто Хлијебно, чији се назив касније трансформисао у Хлијевно, затим Лијевно, а у најновије вријеме у Ливно.

Није ми, међутим, намјера да оспоравам и доводим у питање досад објављене резултате истраживања већ првенствен задатак да на основу релевантних докумената изложим кратак осврт на историјски развој школства и културно-просвјетног живота Срба у Ливну и ливањском крају. У историјским архивима сачувано је мноштво докумената из којих се јасно види како је и када основана која средња школа у БиХ. Међутим, када су у питању основне школе ствар је нешто сложенија пошто нема прецизних података о датумима отварања по имену појединих школа. Оно што је за нас свакако најважније јесте податак да је после Првог и Другог српског устанка (1804. и 1815.) отомански режим у Цариграду пристао на реформе и допустио ширу аутономију и веће вјерске и националне слободе припадницима православног и католичког народа у БиХ. Тако је у последњим годинама турске владавине кроз Босну и Херцеговину прошао већи број путника намјерника, путописаца и дописника из различитих европских земаља, који су прикупљали разне податке из разних области о стању у БиХ.

Не улазећи у остале области нас је посебно интересовао развој школства и просвјете код Срба у Лијевну и ширем ливањском крају. Јер, полазећи са становишта да школа није само мјесто гдје се стицало знање него и изразито васпитна установа, турске власти нису допуштале хришћанима било какав вид обуке и оспособљавања, а у вријеме Аустро-Угарске окупатор је сву своју пажњу, будност и опрезност у првом реду усмјеравао на аспект школе и њене улоге. Окупатору је било јасно да ће се, ако се ради о просвјети и школи, најснажнији отпор пружати тамо гдје се буду јављала питања ко треба да има пресудан утицај на васпитање школске омладине.

Као што је напријед изложено, увођењем шире аутономије, коју је допустио турски режим, у БиХ су почеле да се отварају школе православног становништва и звале су се српским школама. Прва таква школа на тлу БиХ почела је са радом 1820. године у Лијевну. Према неким подацима још у 17. вијеку постојале су сличне српске школе у Сарајеву, Ливну, Тешњу и Модричи. Оно што је, међутим, непобитно, прва школа у БиХ, како наводи Војислав Богићевић у свом научно-истраживачком раду "Историја развитка основних школа у Босни и Херцеговини од 1463-1918", коју је издао Завод за издавање уџбеника из Сарајево 1965. године, била је српска православна школа у Ливну. Интересантно је да су турске власти дале одобрење да се слична школа отвори у Бањој Луци, а српска православна школа отворена је 1836. године у Тузли. До краја 18. вијека још су отворене српске школе у Бјељини, Брчком, Грачаници, Обудовцу, Прњавору, Старом Мајдану, Чајничу и Травнику.

Ово најбоље свједочи какав су значај и политички утицај имали бројни способни српски трговци и занатлије у Лијевну. С тим у вези треба нагласити да се према неким изворима наводе чак два податка о отварању прве католичке школе у Ливну и то 1823. и 1826. године.

Оно што је за нас најдрагоцјеније, Душан Карањац, бивши учитељ из Кулен Вакуфа је 1909. године у "Школском вјеснику" у неколико наставака објавио научно-истраживачки рад под насловом "Српска конфесионална школа у Ливну". Карањац је, како каже, "узео себи за задаћу приказати историју српске основне школе у Ливну од 1820. па до данас", то јест 1909. године.

Развој српске школе је био условљен развојем "Црквено-школске општине" у Ливну.

Дакле, историја ливањске српске православне школе почиње 1820., а као доказ Карањац наводи писмени документ из "Протокола црковнијех" од исте године, као и усмена предања које је прикупио од старих људи који се добро сјећају тих почетака. Према забиљеженим предањима се тврди, да прије 1820. уопште о школи у Ливну нема ни говора. О томе је приповиједао Тошо Којдић, потомак старих ливањских свештеника:

"Око 1700. године дошао је у Ливно неки поп Никола Којда из села Острошца, код Гламоча. Од овога попа Којде основала се цијела породица, која се по њему и прозвала: "Којдићи", из којих су највише потјецали хришћански свештеници, који су један другог наслјеђивали у својој "нурији" - ливањској.

Шта је поп Никола свршио, не зна се, но биће посигурно, да је оно што и већина свештеника у оно вријеме, један другог учио и спремао у звању. Тако је то онда било! Добро се сјећам, да су мени моји стари приповиједали, како би он скупио мало дјеце, те их благоданом и недјељом обучавао у буквару, а особито их је учио молитве наизуст. Који је год слуга био код њега, није ни један отишао, да није умислио барем своје име записати. Како је њега његов отац можда изучио за свештеника, тако је и он свога сина Јову, који се збиља и запопи. Поп Јово исто је тако радио као и његов отац, поп Никола; врло је радо обучавао дјецу у буквару и у часловцу. Да је било какве школе за тога времена, знам добро да није, јер су ми моји стари то толико пута приповиједали".

Иста 1820. година била је посебно значајна по православне Србе у Лијевну. Тада су добили прву школу. Каква је, таква је, онда је била врло добра. Школа је била, али о каквом уређењу тада још ни говора нема.

Споменути поп Јово Којдић имао је сина Станка. Изучивши Станко код свог оца: буквар, чаславац, црквено појање и богослужење, те остало што је тада требало за свештени чин, оде у калуђере и добије име, Серафим. Као јеромонах наслиједио је од свога оца ливањску нурију. За њега се приповиједа да је био веома вриједан, то је особито желио и увијек премишљао, како би то било да се оснује каква школа гдје би им се дјеца "свакоме корисноме науку учила". Овај млади калуђер, јеромонах, први је, за кога се позитивно зна, да је основао школу, коју је отворио 1820. у својој властитој кући на "Беглуку" (насеље поред Думана). Ова кућица још и данас постоји, а својина је споменутог Тоше Којдића.

Вриједни калуђер Серафим, под своју старост од 106 година, ослијепи и би принуђен да напусти како свештеничку, тако и учитељску службу...

Ливно је тада било главно и једно од првих трговачких мјеста у цијелој БиХ, јер је сва прекоморска роба за Босну морала проћи кроз Ливно, будући да другога пута није имала. Богати ливањски трговци, опет својим трговачким послом, морали су чешће ићи у Сплит, Задар, а нарочито у Трст, при томе им се десила прилика, да узгред мало у Задар сврате, те би онда оданде доводили свршене богослове себи за учитеље. Овако су они још за дуго времена добављали себи учитеља, који, пошто се погодио с народом, остајао би по годину, двије, па и више, већ према томе, како му се свиђало, те какве су прилике биле.

Нарочиту заслугу за развој школе у Ливну имали су "Хаци-Браћа Кујунџић", како се звала њихова фирма, пошто су у својим рукама имали све до оснивања црквено-школске општине, како се то може закључити из "Рачуна црквенијих". Поред њих као угледни грађани били су породице: Јефтановићи, Станишићи, Тодоровићи и други. Посебне заслугу без сумње је стекао још и аустријски конзул у Ливну Спиридион Рајковић, који их је савјетовао и упућивао у свему, што они нису знали и умјели.

Послије смрти јеромонаха Серафима увидио је народ да је школа од користи по опште добро, те почеше смишљати како би то било, да у којој кући отворе школу, да добаве учитеља ("дацкала" - "мештра"), те да им дјецу учи. У ту сврху најме кућу (на томе мјесту је сада Видовића хамбар) у којој отворе школу. Но овдје не опстоја дуго школа, него је преселише у кућу, коју је касније купио Манојло Станишић.

Срби у Ливну увидјеше да овако не може дуго опстати, па су почели да размишљају да направе зграду у којој ће отворити школу. Ово је међутим било доста тешко оствариво пошто Турци тада нису дозвољавали да се граде школе, а камо ли цркве. Зато се богати српски трговци договорише, да у име народно купе од Хаци-браће Кујунџића земљиште у "Беглук-махали", те да ће ту, к'о зидати кућу, у којој ће они "учињати" и сушити кожу, с тога и прозову они то мјесто "Табана". Договорено - учињено. Године 1846. купише земљиште, а годину дана касније подигоше зграду која је била намијењена за учињење коже, а исте године у њој отворише школу, тако што су исту зграду опасали високим зидом. Међутим, тек 1874. године на основу султанове дозволе, саграђена је нова српска школа која постоји и данас. У њој је била пошта и парохијски дом.

На школској згради је постављена плоча са натписом: "Приђи ближе мили роде српски и умиљено прочитај овај натпис овде. По милости Божијој, трудом и ревностију свих овдашњих ктитора и приложника, а дозволом Његовог величанства султан Абдул-Азиз Хана подиже се ово училиште године 1874. при неимару Мати Баји."

Први учитељ у новој школи био је Ђорђе Којевић, који је био и црквени појак. Послије њега је дошао за учитеља калуђер Теофило Петрановић из Шибеника, затим Петар и Јелка Борић итд. У њој су завршили школовање и многи ђаци римокатолици.

Важно је подсјетити да у турско доба није било допуштено да се граде не само школе, већ и нове цркве. Срби су све до последња два пописа становништва у бившој Социјалистичкој Републици Босни и Херцеговини били стално већинско становништво, па је било логично да имају своје институције, а поготово цркве и школе. У Ливну, као једном од најзначајнијих трговачких центара, све док није подигнута прва црква богослужење се обављало по кућама. Најчешће је то било у кући једног Пажина у Застињу, а љети по шумама у приградском насељу Жабљак. Прва црква у БиХ која је саграђена у вријеме турске окупације подигнута је 1859. године баш у Ливну на основу фермана који је годину дана раније стигао из Цариграда.

У то вријеме био је веома активан покрет Срба у БиХ на чијем су се челу налазили најистакнутији православци Коста Кујунџић из Лијева, Глигорије Јефтановић из Сарајева, Војислав Шола из Мостара и Лазар Јовановић из Тузле. Управо они су често одлазили у Цариград да би се изборили за бољи положај и права Срба у БиХ.

Ипак, један од најистакнутијих Срба који је обиљежио 19. вијек без сумње је свештеник, пјесник и дипломата Јован Сундечић. Рођен је 1825. године у селу Голињеви код Ливна. Отац Перо је као успјешни занатлија и трговац држао ћебеџијску радњу у Ливну, а мајка Илинка је одгајала дјецу у Голињеви. У вријеме окупације турске тираније живот на селу је био далеко безбједнији него у граду па је тако и дошло до овог привидног раздвајања породице Сундечић.

У страху да га Турци не убију отац Перо је малог Јована одвео у Имотски код бабе и тетке. Јован је у Имотском научио да чита и пише латиницу од једног тамошњег фратра. Међутим, када је отац то сазнао допутовао је у Имотски дошао је по сина, јер се бојао да ће га фратар одвратити од православне вјере. Тако је мали Јован прешао код Петра Протеина у Имотском гдје је завршио два разреда на италијанском језику, а код калуђера у манастиру Главина, као велики таленат, брзо је савладао и ћирилицу.

Отац Перо је и даље радио и добро зарађивао у Ливну, а када је 1837. године чуо да га Турци намјеравају погубити и заплијенити његову имовину, заједно са братом Ристом је побјегао из Ливна у Имотски, који је у то доба био под Млечанима. Са седамнаест година Јован се, по препоруци познатог правника и историчара Божицара Петрановића, обрео у манастиру Крка код Книна гдје је учио старославенски језик код игумана Стевана Кнежевића. Већ 1843. године Јован је примљен у Задарску богословију, гдје је пет година учио хуманистичке и филозофске науке. У Задру је остао до 1848. и у том периоду је почео објављивати текстове у "Зори далматинској", а од 1854. постаје професор богословије у Задру. Уређује службени часопис "Гласник далматински", од 1855. до 1861. Двије године касније покреће књижевни часопис "Звијезда". Као прота прву службу добио је у истарском селу Пероју у којем је живјело много Црногораца. То је и разлог да се 1864. године са породицом пресели у Црну Гору.

Поред покретања неколико листова попут: "Орлића" и "Гласа Црногорца" написао је и химну "Убавој ми Црној Гори", а кнез Никола Петровић га је

ангажовао као личног секретара. Потом је као дипломата двије године провео у Београду и вратио се у Цетиње.

Сундечић је био јединствена личност како по свештеничкој служби тако и по књижевном стваралаштву. У периоду великог буђења националне свијести у којем су се појавили српски пјесници и књижевници попут Јована Јовановића Змаја, Бранка Радичевића, Ђуре Даничића, Јована Илића, Ђуре Јакшића, Лазе Костића, Стојана Новаковића и других, Сундечићево књижевно стваралаштво је у прошлом систему било потиснуто у заборав и то само због чињеница да је био православни свештеник.

Писао је за: "Глас Црногорца", "Народни лист", "Словинац" и "Виенац". Тако су настале његове познате пјесме: "Кула Баја Пивљанина", "Анђелија Косорића", збирка пјесама "Љубав и цвијеће", која је изашла у Дубровнику 1882. године, затим "Тужна књига", штампана у Загребу 1885, као и пјесме: "Русији", "О крунисању цара Александра III", "Идиличне елгије" (укупно 25), више пригодних легенди и пјесама народнополитичких. Његова антологијска "Сјетва" написана је 1888. године. Што се тиче прозе, најпознатији је "Путопис у Подгорицу" и "Наша мајка у гојењу своје дјеце" (објављене у "Виенцу"). Умро је 1900. године у Котору.

Као успомена на Јована Сундечића, у Ливну је 1907. године основано тада прво културно друштво чији је пуни назив гласио: Српско пјевачко и тамбурашко друштво "Сундечић" у Ливну. Тачно стотину година касније Одбор за прославу који је изабран уз благослов епископа бихаћко-петровачког Хризостома, организовао је у Бањој Луци научни скуп о пјеснику, дипломати и проти Јовану Сундечићу, а у Ливну је одржана Духовна академија у сали Народног универзитета и Света литургија и парастос у храму Успења пресвете Богородице. У оквиру програма Свечане академије у Ливну изведена је хорска пјесма "Српкиња", аутора Исидоре Бајић.

Друштво "Сундечић" је имало своју читаоницу и библиотеку. Године 1912. је имало 103 члана и капитал од 5.170 круна. Културном и просвјетном стваралаштву и настојањима у Ливну много је допринијела сарајевска "Просвјета", а занатлијским и трговачким настојањима "Привредник".

Оно што је посебно значајно, друштво "Сундечић" је у власништву имало једну од најљепших зграда у Ливну која је подигнута у препознатљивом аустро-угарском архитектонском стилу. Тек после Другог свјетског рата зграда је национализована и претворена у овдашњу гимназију. Међутим, чак и данас многе од старих ливањских породица зграду гимназије називају по њеном власништву и изворном имену "Сундечић".

Због ограниченог времена прескочићу функционисање и положај школства у вријеме аустро-угарске окупације и Краљевине Југославије, али сматрам да се овом приликом још једном треба подсетити на угледне српске породице које су током XIX и почетком XX вијека биле, рекло би се, главни фактор у политичком и економском смислу. То су породице: Станишићи, Кујунџићи, Тодоровићи, Павловићи, Самарџићи, Видовићи, Анђићи, Радићи, Марићи,

Пушкари, Ждеро, Јевтановићи, прота Стојан Јовановић, Бесаре, Глигићи, Скобле, Законовић, Нико Бура, Митровић...

Јово Скобла и Нико Бура учествовали су познатом Српском устанку против Турака у БиХ, 1875-78, а пошто је на Берлинском конгресу БиХ дата под управу Аустрије обојица су се из Ливна одселила у Србију гдје су им синови били официри у српској војсци.

Богољуб Кујунџић из угледне и богате српске породице Косте Кујунџића биран је за посланика а од 1835. до краја 1837. био је бан Врбаске бановине. У вријеме Другог свјетског рата био је министар у Влади народног спаса Милана Недића.

На крају, не могу а да се не осврнем на још један важан историјски податак везан за школство и ливањске Србе. Наиме, у селу Врбици код Ливна током читавог Другог свјетског рата, са кратким прекидима од дан-два, у Врбици је радила једина школа у Босни и Херцеговини. Учитељица је била Милица Шешум, супруга попа Воје Шешума, који је послје масовног покоља Срба у згради основне школе у Челебићу, подигао народ на устанак и формирао одбрамбени фронт. Захваљујући тој храбрости и одлучности усташка стопа није ступила на територију српских села подно Старетине од Радановаца до Грахова.

И данас има доста полазника школе којом је руководила легендарна учитељица Милица. Крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година прошлог вијека режисер Алексеј Нејман снимео је документарни филм "Буквар првоборац" чији се оригинал чува у београдској Кинотеци. Такође, Нејман је у некадашњим сарајевским "Малим новинама" објавио фељтон у двадесетак наставака под истим насловом у којем бројни актери говоре о школским згодама и незгодама у вријеме Другог свјетског рата.

Све ово што сам укратко изнио биће сакупљено и детаљније објављено у посебној књизи на чијој се припреми увелико ради.

Поред Нејмана, који је иначе руског поријекла и који је живио и радио у Сарајеву, непроцјењив допринос у историји ливањског школства дао је и др Мате Заниновић. У часопису "Трагови" из октобра 1984. Заниновић је објавио научни рад "Просвјетни рад на Ливањском подручју у току НОБ-а". У том раду посебно је обрађен настанак такозване Ливањске почетнице коју су за ђаке у вријеме рата саставили Цецилија Чобо и Нијаз Аликадић.

Заниновић, између осталог, у поменутом раду пише: "У Врбици је најдуже дјеловала основна школа гдје се народ дигао на устанак већ у првим данима НОБ-а. Настава у њој се одвијала у приватним просторијама (парохијски дом поред православне цркве), у којима није било никаквог школског намјештаја и прибора, већ су дјеца са собом доносила клупице, а писали су на плочама које су им родитељи доносили из попаљених српских кућа у Гламочу. Етарнит се преносио коњима преко планине Старетине. Дјеца су по овим плочама писала муљиком коју су налазили у врбичком понору", написао је Заниновић. Даље наводи да су у школу похађала око 120 дјеца из Врбице, засеока Селина, Бојмуната, Радановаца и Богдаша.

И на крају да споменем и навод из Заниновићевог дјела да су ђаци у Врбици, крајем 1942. и 1943. године, одржали приредбу за борце црногорске бригаде који су овуда пролазиле. Сличне приредбе, које су припремали са учитељицом Милицом, ђаци су често приређивали и за своје родитеље.